

ЦИГАНЕНКО Л.Ф.
(м. Ізмаїл)

ВПЛИВ ДВОРЯНСЬКИХ РОДИН БЕССАРАБІЇ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЮ (перша половина XIX ст.)

Історія зародження, становлення й розвитку дворянського стану на теренах Південної України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. є однією з малодосліджених тем у вітчизняній історіографії. Сьогодні назріла потреба у відмові від стереотипів і догм радянської історичної науки, в якій укорінено негативне ставлення до «панів», їх культури, підприємницької діяльності, які традиційно сприймалися як такі, що паразитували на перепродажі чужої праці та її продуктів. Реалії розвитку сучасної історичної науки потребують об'єктивного вивчення негативних та позитивних явищ у системі аграрної економіки, еволюції дворянського землеволодіння, мануфактурного і фабричного виробництв, впливу дворянських родин Бессарабії на соціально-економічний розвиток краю.

Приєднавши у 1812 р. до складу Російської імперії землі Бессарабії, царський уряд отримав досить цікавий в економічному відношенні район. За характером землеволодіння в першій половині XIX ст. землі Бессарабії умовно поділялися на дві частини: райони з переважанням приватного землеволодіння (північні та центральні повіти) та райони з переважанням надільної землі (південні повіти). Наприклад, в Оргеєвському повіті приватна земля займала більше ніж 70 відсотків усієї площі¹.

Російська держава стала номінальним власником придунайських степів. Царська влада знала придбані території «від кордону до кордону», але зовсім не уявляла ні кількості, ні якості, ні приналежності нових земель. Іншими словами, потрібно було ще обмежувати ці землі і вписати їх у так званий «генеральний» або загальний план, тому, на початковому етапі освоєння краю російська держава здійснювала свою роль власника не в повній мірі. Така ситуація призводила до поширення практики захоплення земель з боку місцевої аристократії. Самочинному захопленню дворянами земель сприяв низький рівень межової справи, запутаність у діловодстві. Особливо це було характерно для Хотинського і Бендерського повітів. Користуючись таким становищем, поміщики під різними приводами привласнювали державні та общинні землі.

Головне економічне завдання російської адміністрації в Бессарабії полягало в необхідності укріплення поміщицького землеволодіння та дворянської земельної власності. Російський уряд роздавав дворянам величезні ділянки землі, особливо в південних і центральних районах. Найбільші земельні володіння в Бессарабії на початку XIX ст. отримали граф Бенкендорф (28 тис. десятин), граф Канкрін (25 тис. десятин), генерал Сабанєєв (10 тис. десятин), Несельроде (10 тис. десятин), князь Мурузі (6 тис. десятин), статський радник Стурдза (6 тис.), Кантакузино (6 тис.), полковник Корнилович (6 тис.), генерал Хитров (6 тис.), Добринца (5 тис.), Кутіак (5 тис.), полковник Алексєєв (5 тис.), М.Суццо (4 тис.) та ін. Майже повністю були роздані землі колишньої Хотинської райї. Тільки за перші два десятиліття після 1812 р. дворяни отримали в Бендерському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах 300 тис. десятин

землі². В північних повітах Бессарабії збереглися великі земельні маєтки колишніх польських магнатів – Сабанських, Березовських, Шембеків, Ярошевських, Бжозовських, Юрьевичів³. У 1818 р. за молдавськими боярами в Бессарабії були закріплені всі старі права та привілеї на володіння землею. Крім того, царський уряд визнав захоплення землі місцевими поміщиками у Буджаку, широко практикуючи й так звані «пожалування» – виділення молдавським боярам, руським поміщикам, генералам, чиновникам значних степових ділянок землі.

Автор статистичного опису Ізмаїльського повіту 20-х рр. XIX ст. підкреслював, що після приєднання Бессарабії до Росії молдавські бояри самовільно захопили в Ізмаїльському та Бендерському повітах 117.201 дес. землі. Колезький радник, камергер і один з найбільших поміщиків Бессарабії Янко Бальш привласнив 41,5 тис. десятин в Мусандському окрузі⁴. Молдавський підданий Григорій Кодрян в 20-х рр. XIX ст. привласнив селище Шамайли. Близько 670 десятин землі були зайняті майором Патаракієм. Біля села Чабалакчі дворянин Казимир привласнив 1.074 десятини. В селі Тартаул поміщик Епурян самостійно зайняв 1.795 десятин. Два маєтки Гура Бикулуй та Леонтієве в Бендерському повіті захопив генерал-майор Катаржи. Пізніше останнє було продане генералу Понсету⁵. Найбільше землі в Буджаку привласнив О.Гіка – 72.142 десятин. До 1817 р. лише у Буджаку дворяни захопили таку кількість землі: І.Бальш – 41.519 дес., Казимир – 1.074 дес., Епурян – 1.795 дес., Кодрян – 670 дес., Патаракай – 670 дес., Черемисинів – 9.028 дес.⁶

Незаконне привласнення земель було поширено і в Бендерському повіті. Тут багато селянських поселень були суміжними з дворянськими володіннями, що певною мірою підштовхувало дворян до їх привласнення. У с. Ченак дворянин Добринець захопив близько 500 десятин общинної землі, Міллер і Плагіно в селах Варниці, Болбоки і Калфи – 418 дес., в документах відмічаються подібні факти самозахоплення в Райлянці, Ярославці, Кебабчі, Фарладанах, Молдавці. Дворянин Стратеску у 1838 р. захопив 18 десятин общинної землі з вотчини Фітешти. Ще один документ свідчить, що дворянка Драконова привласнила 18 десятин державної землі⁷. В цілому, на кінець 30-х років XIX ст. так звані «пожалування» в Бессарабії склали 233 тис. дес., і являли собою, частіше за все, розкидані по всій території півдня області земельні ділянки, що вклинювалися в общинні землі. Згідно з даними комісії з розмежування земель в Бессарабській області, місцеві поміщики до середини XIX ст. захопили майже 120 тисяч десятин землі⁸.

Від бессарабських помісних дворян не відставали російські чиновники, хоча в першій половині XIX ст. серед бессарабців руських дворян було небагато. Це були, головним чином, великі цивільні та військові чини, які на той час вже знаходилися у відставці, – генерал-майор Яків Якович Черемисинів, генерал-майор Петро Антипович Марков, надвірний радник Єремій Кирилович Янов (поміщик Оргеєвського повіту), дійсний статський радник Федір Іванович Недоба (поміщик Кишинівського та Хотинського повітів)⁹. «Число русских дворян в Бессарабии до сих пор еще незначительно, – відмічав М.Дараган наприкінці 40-х рр. XIX ст., – однак же, кроме земель всемилостивейше пожалованных некоторым из знатнейших русских домов: Канкриньш, Бенкендорфам, кн. Голицыным, кн.Витгенштейнам в Буджаке, во всех других местах Бессарабии русские дворяне начинают приобретать поместья, но весьма незначительные, из опасения тяжёбных дел, имеющихся почти на каждом имении»¹⁰.

Отже, основний земельний масив в першій половині XIX ст. в північній та центральній Бессарабії належав бессарабським дворянам. Молдавські бояри північних та центральних повітів володіли цими землями на основі ще пожалувань молдавських господарів або купівлі земельних володінь у інших власників, переважно селян-общинників. Перші свідчення та статистика про власність молдавського дворянства були зібрані у 1814 р. Невелика кількість бояр мала по 6–8 сіл, а більша їх частина – по 1 селу. За даними 1817 р., в 5 повітах (Бендерському, Гречанському, Кондрському, Сорокському, Хотинському) бессарабським поміщикам належало 78 % всієї земельної власності. На основі неповних даних перепису 1817 р., з 133 поміщиків 12 (або 9 % від загальної кількості) мали більше ніж 10 тис. фальч (1,3 дес.) землі, тобто володіли 80 % всієї поміщицької землі. Розміри дворянського землеволодіння особливо швидко зростали в період з 1812 до 1858 р.

На початку XIX ст. розвиток дворянського землеволодіння в Бессарабії відбувався у відповідності до загальноімперських закономірностей. У всіх губерніях Російської імперії з 1840 по 1853 рр. спостерігалось незначне збільшення дворянського землеволодіння (з 92,7 млн. дес. до 95,1 млн. дес.), а в Бессарабії воно було більш значним¹¹. Можна констатувати безперечний факт посилення удільної ваги дворянського землеволодіння в краї. До 1861 р. Бессарабія належала до числа губерній європейської частини імперії з найбільшим переважаючим дворянського землеволодіння. Економічну основу дворян-аграріїв становили володіння, більша частина яких перейшла їм у спадок, а решта землі була отримана шляхом роздач і пожалувань. Як зазначає дослідниця Н.Темірова, щедрі роздачі землі царським урядом становили основу економічної могутності дворянських родин¹². Однак у порівнянні з іншими регіонами України (Правобережжям і Лівобережжям) південні території мали свої регіональні відмінності щодо становлення дворянського землеволодіння. Якщо для Правобережної України характерною ознакою дворянського землеволодіння була концентрація земельної власності в руках польських магнатів, а більша частина землевласників Лівобережної України були нащадками козацької старшини, на Півдні України і в Бессарабії основний масив дворянського землеволодіння сформувався на двоєдиній основі – родинних землях місцевих дворян (молдавських бояр) і земельних пожалувань з боку царського уряду.

Формування дворянського землеволодіння в Бессарабії відбувалося декількома шляхами: підтвердженням прав на земельну власність молдавських бояр, що отримали їх ще до приєднання Бессарабії, активною державною роздачею земель боярам та російським офіцерам, що особливо відзначились під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. та самовільним привласненням дворянами державних та общинних селянських земель.

Бессарабські дворяни володіли землею не лише в межах повітів краю. Швидкими темпами зростало дворянське землеволодіння і в суміжних з Бессарабією територіях. Багато бессарабських бояр, які підтримали Росію у війні з Туреччиною, отримали землі і в Придністров'ї. Про роздачу земель свідчить донесення тираспольського предводителя дворянства Туманова, який у рапорті, датованому травнем 1803 р. називає 18 молдавських бояр, що отримали землі в Очаківській області. Так, наприклад, князь Кантакузин отримав в Ягорлику 10 730 десятин, Скарлат Стурдза в Ягорлику – 12 тис. десятин, Катаржи в Малому Куяльнику – 24 тис. десятин¹³. Землю отримали також дворяни Керстич в Кучурганах – 11 160 десятин, Ремаре в Томашлику – 12 200 десятин,

Ромадан на Свиній балці – 12 300 десятин, Макарескул в Ягарлику і в Куяльнику – 17 800 десятин, Балш в Кучурганах – 18 700 десятин. В середині XIX ст. дворянам в Придністровського регіоні належало 260 тис. десятин землі¹⁴.

Аналіз «Подробного реєстра всех земель Бессарабии» дозволяє встановити розподіл земельних володінь станом на 1857 р. Найбільший відсоток серед приватних власників земельних ділянок в краї припадав на спадкових дворян та колишніх молдавських бояр. В той же час, категорія особових дворян володіла найменшою кількістю землі, а маєтки були різними за розмірами землі (дивись таблицю 1).

Таблиця 1

№	Категорія приватних землевласників	кількість маєтків	%%
1	Спадкові дворяни та бояри Молдавії	500	56,4
2	Особові дворяни та почесні громадяни	100	11,2
3	Купці, іноземці, особи різних вільних станів (крім резешів)	130	14,6
4	Монастирі	156	17,6
	ВСЬОГО	886	100

В 1861 р. дворянство в Бессарабії нараховувало 8.649 осіб, що складало 1,24 % загальної кількості сільського населення краю. Йому належало 914 поміщицьких маєтків. В руках дворян знаходилося 2.271.360 десятин землі, або 69,03 відсотки загальної земельної площі краю. 498 маєтків (більше 1 млн. десятин) знаходилися у північних повітах, 303 маєтки (720 тис. десятин) – в центральних повітах. На півдні – Бендерський та Аккерманський повіти приходилося 113 дворянських господарств (535 тис. десятин). Таким чином дворянське землеволодіння було найбільш поширеним на півночі краю. Практично половина всієї поміщицької землі (1.117.800 десятин) належала 146 великим власникам, що фактично означало наявність в кожного з них в середньому по 7.600 десятин землі. Для порівняння: чисельність царан, резешів та державних селян разом складала близько 650 тис. чол., при цьому резеші та державні селяни володіли лише 14 % загальної площі землі, а царани взагалі не мали приватних угідь¹⁵.

В північних повітах (Хотинському, Сорокському та частині Орґеєвського), з їх чорноземним ґрунтом, 94 % всієї землі належало дворянам. На півдні Бессарабії (в Аккерманському, Ізмаїльському та частково Бендерському повітах), земельні позиції дворянства були скромнішими – їм належало до 30 % землі.

В Бессарабії протягом першої третини XIX ст. залишалася дуже дієвою відкупна система. Найбільш прибутковим в краї був відкуп на продаж вин. Генеральним відкупником вина у 1819–1824 рр. був великий місцевий дворянин Варфоломій. Відкупниками в різні роки першої половини XIX ст. поряд із місцевими купцями були дворяни Крупенський, Рознован. Про розміри відкупних сум на продаж вина у той час можна судити з наступних даних: лише в Кишиневі у 1825 р. вони дорівнювали 300 тис. крб. асигнаціями. Однак наявність величезних прибутків не стримувала ділків. Царські чиновники, які і самі не відрізнялися особливою чесністю, були вражені масштабом спекуляцій та свавіллям відкупників. Наприкінці 1820 р. у поміщика Варфоломія виявилася нестача в 1 млн. левів. Тоді він перерозподілив цю суму на державних

селян і вони виплатили всі гроші повністю. Генеральним відкупником податку на утримання овець (гоштина) та збору десятини з бджолиного меду в Бессарабії у 1822 р. був дворянин, надвірний радник Феодосіу, якій пізніше став великим підприємцем. Відкупна ціна, котра була внесена Феодосіу до державної скарбниці, дорівнювала 150 тис. крб. асигнаціями¹⁶.

Значні суми від держави отримували відкупщики-утримувачі поштових станцій. Кількість станцій в краї з часом зростала – зростали й суми відкупних доходів. У 1815 р. в Бессарабії діяли 39 станцій, у 1835 – 47, а у 1861 – 55. В перші десятиріччя після 1812 р. серед відкупників-утримувачів поштових станцій було багато місцевих дворян. У 1822 р ними були Ботезат й Макареску; у 1824–1829 рр. – Стефаній, Добринца, Арсеній, Костандакий, Феодосіу, дворянка З.Раллі; в 50-х рр. XIX ст. – дворянин Є.Ришкан та статський радник Войцехівський¹⁷.

Місцеве дворянство брало активну участь у підрядах та постачанні продовольства й фуражу для армії. З 1820 р. по 1823 р. генеральним відкупником з постачання палива для військ Бессарабії був дворянин І.Балачан. Розмір суми, котру сплачувала йому державна скарбниця, дорівнював 300 тис. крб. асигнаціями. Крім нього, серед підрядників ми зустрічаємо прізвища дворян С.Феодосіу та А.Прункула¹⁸. Дворяни брали на себе відкуп річкових переправ: переправи через Дністер утримували колезький секретар Навроцький, дворянин Йордакій.

Пристапивши до виконання обов'язків генерал-губернатора у 1823 р., М.Воронцов ставить перед центральною владою питання про необхідність скасування відкупної системи, замінивши її постійним прямим податком з нарахуванням у російській валюті замість турецької (як було до того). Рішенням Комітету міністрів від 11.11.1824 р. відкупна система в Бессарабії була скасована, вводилася постійна оброчна подать з чітко фіксованими сумами, котрі були включені до державних прямих податків. Нова система вводилася в дію з січня 1825 р. Таким чином, Бессарабія була наближена до загальноімперської системи оподаткування, а бессарабські дворяни позбавлені одного з джерел збагачення, що робило їх більш залежними від центральної влади. Царський уряд поступово позбавляв бессарабське дворянство фінансової самостійності. Однак місцеве дворянство знаходило нові джерела для збільшення своїх прибутків. О.Романович-Славатинський повідомляв: « В 1824 г. граф Воронцов донес министерству внутренних дел, что земския полиция в Бессарабии находится в весьма дурном положении, вследствие неблагонадежности избираемых дворянством исправников и заседателей... Последствия этого печальны: измаильский исправник был сам содержанием почтовых лошадей в своем цинуте; бендерский не что иное, как поверенный камергера Бальша и, вероятно, печется единственно о поместьях Бальша... Аккерманский ...имел дерзость допустить отмененный главным начальством откуп на дижму и, вместо сбора оной по закону, с сена и ячменя, принуждал жителей отдавать ее в натуре со всех произведений; сверх того, вместе с заседателями он покровительствовал разбойникам; хотинский исправник изобличен в разных беззаконных поборах и нарядах; яский ... отдан под следствие, а оргеевский обвинен в присвоении общественных сумм»¹⁹.

На початку XIX ст. Бессарабія являла собою досить відсталий край, в якому домінування сільського господарства не означало його високий та продуктивний рівень. Дослідник В.Я.Гросул, виділяючи особливі риси економічного

розвитку краю, вказував на домінування на початку XIX ст. тваринництва над землеробством. Тваринництво було історично-традиційною галуззю молдавських господарств Бессарабії. Розведення овець, рогатої худоби та інших свійських тварин потребувало набагато менше зусиль та технічних засобів; в той же час воно швидше забезпечувало потреби населення. Для дворян, які не мали кріпаків або володіли ними в незначній кількості, облаштування тваринницьких «заводів» мало велике значення. Нагадаємо, що певна частина дворян отримувала землі саме для вівчарства або скотарства. Наявність пасовиськ та можливість залишати худобу майже цілий рік під відкритим небом сприяли розвитку тваринництва.

Стан тваринництва в Бессарабії можна схарактеризувати на підставі даних «Статистичного опису», який було зроблено у 1822–1828 рр. З нього випливає, що розведення свійських тварин відіграло в краї провідну роль. На першому місці за кількістю голів були вівці (303.699), далі йшла велика рогата худоба (161.396), коні (41.518), свині (14.788), кози (1.683), віслюки (48) й буйволи (36)²⁰.

На Півдні України було дуже поширеним розведення овець цигейської породи, які мали довгу та високоякісну вовну, що використовувалася для виготовлення тонких тканин. Крім того, відгодовані цигейські вівці, вага яких досягала 80–100 кг, давали значну кількість м'ясних продуктів. Чисельність мериносів та метисів в Бессарабії зросла з 3600 голів у першому десятиріччі XIX ст. до 206 тис. голів у середині XIX ст. Цілком зрозуміло, що ця обставина впливала на господарські орієнтири бессарабської феодалної верхівки. Бояри зосереджувалися на збільшенні поголів'я худоби, оскільки ця галузь сільськогосподарського виробництва в першій половині XIX ст. давала найбільші прибутки.

Дворяни-підприємці заводили великі ферми, які нараховували до тисячі голів овець. В 40-х рр. XIX ст. найбільші отари мериносівих овець були в маєтках графа Едлінга в Бендерському повіті, графа Бенкендорфа в Аккерманському повіті. У 1843–1848 р. у графа Бенкендорфа щорічно налічувалось 24–30 тис. тонкорунних овець, з яких він отримував 2–3,5 тис. пудів вовни, яка продавалася на місці по 5–6 крб., а в Одесі – вже по 7–8 крб. сріблом за пуд. Дворянин Гамалея утримував 15–17 тис. голів, які давали до 2 тис. пудів вовни. Дворяни Стурдзи, Хитрови збували величезну кількість вовни не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Власниками великих отар овець були дворяни Яновський – 4 500 голів, Белікович – 4 000 голів²¹. Дворяни-підприємці, що займались вівчарством, користувались підтримкою уряду, їм надавалися різні пільги: передавалися з державного земельного фонду величезні площі пасовищно-сінокосних угідь, забезпечувалися протекціоністські умови для збуту вовни.

На початку XIX ст. в Бессарабії продуктивного розвитку набуває табунно-заводське конярство. Значне поголів'я коней було зосереджено в основному у великих дворянських господарствах. Розведення коней займало значне місце в дворянських помістях Аккерманського, Ізмаїльського, Бендерського, Бельцького повітів, де були вільні пасовиська. Сучасник згадував: «У всякого почти помещика есть по несколько табунов лошадей. Лошади бессарабские весьма легки и быстроходны»²². У 1828 р. в Бессарабії було 70 приватних кінських заводів, на кожному з них утримувалося від 80 до 300 коней.

Найбільш великі конезаводи знаходилися в помістях дворянина Катаржи, в якого їх нараховувалося дев'ять й на яких розводилася покращена порода коней – бессарабська: середня між угорською та донською породами. Дворяни

вирощували породних коней, головним чином для продажу за кордон – в Австрію та інші країни. В 30–40-х рр. набув відомості конезавод в маєтках дворянина Бальша в Бендерському повіті. Вигідним та прибутковим було розведення рисистих, верхових і сильноупряжних коней. В 1851 р. з 74 заводів в краї 24 належали дворянам. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. з 36 кінних заводів 16 належало дворянам, а в кінці 70-х рр. – з 54 кінних заводів 24 були власністю дворян. За відомостями 1857–1858 рр., найбільшу кількість коней для продажу мали дворяни Д.Фрунзете (623), І.Чолак (525), Є.Гагаріна (360), М.Бодарев (249), Є.Ришкан (190), Є.Леонард (145)²³.

Дворяни-поміщики володіли також великими фермами великої рогатої худоби. Серед таких у середині XIX ст. виділялись ферми великої рогатої худоби угорської породи в господарствах дворянина Навроцького. В цілому, протягом всього XIX ст. тваринництво продовжувало відігравати важливу роль в економічному житті Бессарабії, хоча й поступово втрачає своє значення.

Після приєднання краю до Російської імперії землеробська культура в Бессарабії знаходилася на досить низькому рівні. Справа в тім, що внаслідок чисельних воєн більшість земельних ділянок виявились покинутими. Після 1812 р. сюди були направлені чисельні переселенці, які поряд з місцевим населенням поступово відновили сільськогосподарські угіддя. Особливістю сільськогосподарського виробництва Бессарабії було те, що протягом першої половини XIX ст. тут досить рідкими були посіви картоплі, гречки, проса, маслянистих культур. Проте, крім зернового господарства й тваринництва, товарний характер мали такі галузі, як тютюнова; садівництво, виноградарство, бджільництво й шовківництво.

Ще під час турецького панування на землях Бессарабії займалися вирощуванням винограду, багато виноградників було у Буджаку, особливо у Аккермані. Після уходу турків сади та виноградники перейшли частково у власність держави, частково були роздані тим, хто заявив на них права. В першій половині XIX ст. бессарабським дворянам належали найбільші сади та виноградники в краї. Російський уряд сприяв прагненням землевласників найбільш повно та широко використовувати природні багатства регіону для розвитку плодівництва, виноградарства, виноробства, тютюнництва. З 20-х рр. під Каушанами відставний полковник Олофсон купив у казни чотири виноградники, що залишились після міграції турок під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. В 40-х рр. загальна площа його плантацій вже складала 15 десятин²⁴. Дворяни-землевласники, володіючи значними земельними ресурсами, за допомогою наявної транспортної інфраструктури, зосередили увагу на аграрному підприємстві, як найбільш прибутковому і рентабельному. Наприклад, у листі міністра державного майна від 26 листопада 1840 р. зверталася особлива увага на необхідність покращення та поглиблення спеціалізації сільського господарства. В інтересах розвитку бессарабського виноробства генерал-губернатор М.С.Воронцов добився підвищення мита на імпорт грецьких вин та вин з Молдавського та Валаського князівств.

За підтримки першого бессарабського «форстмейстера» графа Паравічіні в околицях Аккерману була заснована колонія Шабо, в якій оселилися у 1823–1828 рр. винороби з Швейцарії. Серед колоністів особливий вплив мав видатний винороб К.І.Тардан. Отримавши від держави у 1841 р. ділянку в 27 десятин біля Аккерману, він створив тут зразкове виноградарське господарство. З цього часу бессарабські вина стають одним з основних предметів експорту.

Найбільш інтенсивного розвитку виноградарство та виноробство в краї досягають у середині XIX ст. Під виноградні плантації Бессарабії та Тираспольського повіту Херсонської губернії було зайнято близько 87 тис. десятин землі, що складало більш ніж третину всіх виноградників Європейської Росії, перевищуючи відповідні показники Закавказзя й Туркестану, Румунії та Болгарії. Починаючи з 40-х років XIX ст. Бессарабія виробляла вина більше, ніж решта губерній Росії разом узяті. Ціна на вино коливалася від 0,30 копійок до 4 крб. за цебро, в залежності від якості. Промислове виноробство було розвинуто в капіталістичних економіях великих дворян та підприємців – Крісті, Сінадіно, Феодосіу, Захаріді, Руссо та інших.

Щоб відповісти на питання, чому виноробством займались передусім дворяни-поміщики, слід попередньо зауважити, що виноградарство – одна з найбільш працемістких галузей, тобто потребувало значних і постійних грошових витрат (на створення плантацій, спостереження, оновлення старіючих насаджень, придбання спеціального інвентаря та на інші цілі), які могли дозволити собі тільки заможні поміщики. Дворяни добились від уряду введення спеціального мита на привозне з-за Дністра спирт і вино. А на початку 50-х рр., коли були створені сприятливі умови для розширення дворянського підприємництва, в краї склалось спиртогорілчане виробництво з продукцією більше 1 млн. відер горілки на рік²⁵. Так, в Бессарабії дворянин і великий землевласник-підприємець Новгородцев мав спиртогорілчаний завод в с. Морозени Оргівського повіту, поміщиця Л.А.Паніна тривалий час володіла таким заводом в с. Буржеровка Сорокського повіту.

У дореформений період садівництво не було для багатьох землевласників важливою галуззю господарства, хоча деякі з них (Корніловичі, Дурново, Яворські та ін.) заклали сади з насадженнями в декілька тисяч дерев: основні роботи в них проводилися найманими робітниками. Особливу увагу місцеві дворяни приділяли вирощуванню слив, тому що цей процес був найбільш вигідний й не потребував особливих зусиль. Під час закладки плантацій («левад») особлива увага приділялась підбору сортів, що відповідали даній місцевості і користувалися попитом на ринку. На розташування садів впливали близькість міст та інших споживчих центрів, наявність зручних транспортних магістралей. Бессарабські сливи користувалися попитом в Росії, Польщі, що дозволяло без зайвих зусиль отримувати прибутки. Так, дворянин Генрих Фірх висадив у 1815 році 30.000 слив й через рік вже отримав без зайвих зусиль прибуток у 8.000 левів²⁶.

Значного поширення садівництво набуло в 30–40-і рр. XIX ст. Воно мало промисловий характер, а бессарабська продукція вийшла на ємкий всеросійський ринок. Серед власників великих прибуткових садів були і дворяни. Так, в селі Ярова Сорокського повіту дворянин Виноградський мав обширну виноградну плантацію та фруктовий сад на 14 десятинах. Головні садові культури – яблуні і груші. Сад зрошувався, мав технічно обладнані сушильні і фруктосховища – невеличкі будівлі зі спеціальними камерними печами для нагріву повітря. В маєтку працювали кваліфіковані спеціалісти. Подібні господарства існували і в інших маєтках, наприклад маєток дворянина Антоновського в с. Казанешти Кишинівського повіту мав 50 десятин, сушильні американського зразка²⁷.

Однак, потрібно визнати, що не всі дворяни краю цікавились станом розвитку землеробства на своїх землях. Як відмічав один з губернаторів краю С.Д.Урусов, більшість бессарабського дворянства фактично не займалася

веденням господарства та сільськогосподарським виробництвом. «Бессарабський поміщик залишав собі виноградники та невелику ділянку землі, а інші землі здавав в оренду», – вказував С.Д.Урусов²⁸. Дворянські землі здавалися в оренду купцям, міщанам та заможним селянам або взагалі були продані їм.

Загальною рисою більшості дворянських сільськогосподарських маєтків Бессарабії першої половини XIX ст. була мізерна доля орної землі. Більшість дворян використовували свої земельні угіддя як пасовиська. З 206 тис. десятин поміщицьких земель в Бендерському, 280 тис. десятин в Кагульському та 207 тис. десятин в Аккерманському повітах у рік засівалося не більше 10 тис. четвертей ярових та озимих хлібів. За рідким винятком в деяких дворянських маєтках орний клин досягав 2/3 господарської землі. До числа останніх відносилися сім вотчин М.Манук-бея, в яких орні площі займали 16.630 десятин або 63,5 відсотків, а сінокоси та пасовиська – 9.590 десятин чи 36,5 відсотків²⁹.

Господарська неоднорідність Півночі і Півдня Бессарабії, яка відбилася і на характері дворянського землеволодіння, в радянській історичній науці отримала назву американського або фермерського та прусського шляхів розвитку капіталізму. На думку молдавського історика І.О.Анцупова, розвиток Бессарабії у складі Російської імперії проходив за різними сценаріями: південні території Бессарабії в аграрній еволюції дотримувалися «новоросійського» варіанту, близького до фермерського шляху, а центральні та північні райони Бессарабії, де дворянське землеволодіння було доволі сильним і концентрованим, йшли через поступове, болоче для дворян і селян пристосування до ринкових відносин³⁰. На нашу думку, відмічені територіальні особливості в трансформації аграрних відносин у Бессарабії потребують безумовного врахування при аналізі системи господарювання і землеволодіння, оскільки ці фактори частково впливали на такі процеси, як чисельність дворянства, структура його землеволодіння, розвиток підприємництва тощо.

На початку 30-х рр. XIX ст. за розмірами посівних площ, врожайністю та збором зернових Бессарабії належало одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії. Цей статус вона зберігала протягом 40-50-х років XIX ст. Серед губерній Новоросійського краю Бессарабська область у 1845 р. знаходилася: на третьому місці – за чисельністю населення; на другому місці – за розмірами посівних площ; на першому місці – за збором зерна. У 1851 р. вона стала третьою за розмірами посівів й другою – за збором зернових. Важливим показником розвитку сільськогосподарського підприємництва в краї було зростання землеробського виробництва, розширення посівних площ та збільшення врожайності основних сільськогосподарських культур. Значним стимулом для розвитку підприємництва в Бессарабії було загальноєвропейське посилення попиту на зерно та збільшення експорту хлібу. Це, в свою чергу, призводило до збільшення дворянської запашки.

Хоча головними виробниками зерна в Бессарабії у першій половині XIX ст. були селянські господарства (в 30–40-х рр. XIX ст. вони давали до 80% чистого збору) товарність хліба, виробленого у дворянському секторі, була набагато вищою. При цьому дворянські господарства виробляли тільки п'яту частину чистого збору зерна. Спираючись на фінансову підтримку казни та кредити комерційних банків, землевласники-дворяни створювали великі за площею та обсягом виробництва спеціалізовані товарно-зернові економії. Все це свідчило про те, що з 50-х рр. XIX ст. в Бессарабії відбувся переверт у міжгалузевих пропорціях: зернове землеробство стало провідною галуззю в сільськогосподарському виробництві.

Попри всі труднощі і негаразди в аграрному секторі, частина місцевого дворянства доволі продуктивно використовувала свою власність, об'єктивно сприяючи подальшому економічному розвитку регіону. Досліджені матеріали дозволяють нам виділити пріоритетні напрямки в розвитку дворянського господарства Бессарабії першої половини XIX ст. Частина дворян Бессарабії, відчувачи потреби часу, пристосовували свої господарства до умов товарного виробництва, намагаючись збільшити виробництво хліба на експорт, а це призводило до підвищення продуктивності дворянських господарств. Близькість таких портів як Одеса, Аккерман, Ізмаїл, Рені, а також Дністра – зручної для транспортування хліба водної артерії, створювала сприятливі умови для експорту хліба, худоби, вовни, шкір. Швидке зростання населення краю, і як наслідок, активізація внутрішнього ринку, були сприятливими чинниками для збільшення сільськогосподарського виробництва у дворянських маєтках.

Для прикладу розглянемо підприємницьку діяльність дворян Г.І. та М.М.Крісті (село Пересечино, Оргеєвського повіту). В маєтку налічувалось 2.775 десятин землі, зокрема 1.100 десятин орної, 172 десятини луків і вигонів, 103 десятини виноградників, садів та городів, 100 десятин рідколісся, 1.200 десятин лісу та 100 десятин непридатної землі. Важливе місце в цьому господарстві займало вирощування зернових культур. Середній врожай складав: озимої пшениці – 94 пуди, кукурудзи – 125, вівса – 70, ячменю – 66, магара на сіно – 275 пудів. Дворяни-підприємці Крісті продавали пшеницю по 1 крб. за пуд, кукурудзу – 57 копійок, овес – 55 копійок, ячмінь – 40 копійок³¹. Всі важкі роботи (оранка, боронування, перевезення хліба та ін.) здійснювались на волах – їх в господарстві було 240. Легкі роботи (боронування, обробіток кукурудзи, посів) виконувались за допомоги коней, яких нараховувалось більше 30. В маєтку було 25 корів місцевої породи, продукція яких йшла на задоволення внутрішніх потреб. До тваринницької частини господарства відносилися 600 овець – помісі каракулевої і місцевої порід, але були також і чистокровні каракульські вівці. Приплід становив в середньому 330 ягнят, які продавались за 1,8 – 2,35 крб. за штуку, старі вівці збувались за 2,5 – 4,25 крб. за голову. Від 80 до 115 пудів вовни на рік продавались по 3,3 – 4 крб. за пуд. До 300 пудів бринзи використовувалось в самому господарстві. Стадо з 180 свиней було поміссю місцевої та беркширської порід – найбільш підходящих для місцевих умов. Відгодовування свиней продовжувався три місяці, після чого вони продавались з розрахунку 3–4 крб. за пуд живої ваги. Велика увага приділялась у господарстві виноградарству та виноробству. Площа виноградних плантацій складала 50 десятин. Вино тримали в 5 погрібах, де стояло до 500 п'ятидесятицеберних бочок. Садівництво в господарстві Крісті не давало значного прибутку. Цікаво, що при такому масштабі в господарстві залишалася ще вільна земля – дві ділянки площею 5 і 3,5 десятин здавались в оренду.

Персонал службовців у маєтку складався з управителя та його помічників, 2 конторників, ключника, 3 ватавів, 4 лісників, виноградаря і садівника; на його утримання витрачали 7.000 крб. на рік. На польових та інших видах робіт було зайнято до 40 постійних та 30 строкових робітників. Крім того, під час збору зернового врожаю, обробітку виноградників наймалась додаткова кількість робітників.

У господарстві працював паровий млин з агрегатами для очищення зерна, 5 парами вальцевих станків, 2 каменями для розмелювання висівок від крупи. Пуд пшениці коштував господарству 82,5 копійки, видатки на перетворення

пшениці у фабрикант – 12,5; процент на капітал в будівлях, інвентар, в обігу – 2,8; доставка фабрикату у Кишинів – 3,8; комісійні під час продажу – 3 копійки. Таким чином, видатки на один пуд зерна визначалися в 1,046 рублів³².

Скотарство було основною галуззю господарства і в маєтку дворянина К.Ф.Казимира в селі Чорнолівка Сорокського повіту. В маєтку дворянина В.І.Богдана, розміщеному в селі Верхні Кугурешти Сорокського повіту, було 1.500 десятин землі, в тому числі 900 дес. – орної, 400 дес. – під лісом, 200 дес. – під сінокісними та пасовищами. Вирощувалися озима і ярова пшениця, кукурудза, рапс, льон, тютюн, кормовий буряк. Важливе місце традиційно займало вівчарство; в господарстві вирощували до 1.200 овець різних порід – білої цигайської, білої і чорної чушки, пирної. Прибуток з однієї вівці досягав 5 крб., від цілої отари – 6 тис. крб. Витрати становили 3.500 крб.; отже чистий прибуток від однієї вівці досягав 2 крб. на рік.

Над питаннями інтенсифікації сільськогосподарського виробництва бессарабські дворяни почали замислюватись ще в 20-х рр. XIX ст. під впливом західноєвропейських хліборобських порядків. Зростаючі потреби європейського та внутрішнього ринку в умовах нестачі робочої сили вимагали від дворян-землевласників, з одного боку, раціоналізації виробничих можливостей господарств, а з іншого - використання найманої праці в господарствах.

Одним з показових передових господарств цього часу був маєток графині Едлінг (Стурдза), що знаходився в Бендерському повіті (Манзирь). На площі в 16 тис. десятин власної та 20 тис. десятин орендованої землі тут в 30-х рр. розводилося 22 тис., а в 1843 р. – більше ніж 72 тис. мериносових овець. Для них заготовляли 260 тис. пудів сіна. Настриг вовни складав до 6,5 тис. пудів. Крім того, в господарстві утримувалися стада великої рогатої худоби і 250 коней. Посів здійснювався лише на 500 десятинах, на 180 з них сіяли льон, 72 десятини використовувалися під виноградники, сади, пасіки. В маєтку було чотири млина, винокурня та цегляний завод. Річний прибуток графині складав 14 тис. крб. сріблом. Все господарство обслуговувалося виключно вільнонайманими робітниками. Тільки постійних річних робітників та чабанів тримали до 300 чоловік, по декілька сотень людей наймали на сінокоси, стрижку овець, обмолот хлібів, обробіток виноградників, для праці на заводах³³.

Подібний рівень ведення господарства спостерігався у маєтках Бенкендорфа, Нессельроде, Маріні, Гамалея, Суццо, Штенгольда, Понсе, Вітгенштейна, Моразлі та ін. Але це було поки що лише тенденцією, а не загальним правилом. Ймовірно, ще не настав час для загального поширення інтенсивного господарства, а подекуди нововведення бессарабської земельної аристократії викликали глумливий осуд з боку суспільства.

В Бессарабії до середини XIX ст. склалася ціла плеяда відомих господарів – дворян, які, використовуючи новітні досягнення аграрної науки, сприяли подальшому економічному розвитку регіону. Серед відомих дворян – господарів Бессарабії які відіграли значну роль в економічному розвитку краю, слід назвати: Апостолопуло М.К., Дерожинського М.Л., Казимира К.Ф., Леонарда К.

Апостолопуло Микола Костянтинович – дворянин Оргеєвського повіту Бессарабської області. Йому належало 1600 десятин землі, з яких 700 десятин використовувались під вирощування сільськогосподарської продукції, на 800 десятинах – висаджено ліс, решта земель була зайнята під фруктовим садом та виноградником. Господарство велося з урахуванням природно – кліматичних особливостей краю та новітніх досягнень в агрономічній науці.

Половина сортів винограду були місцевими, решта – привезені з Франції. З кожної десятини за рік в середньому робили по 200 – 500 відер вина. Причому виготовлялися як десертні, так й столові сорти вин, більшість яких вивозилися на продаж до Кишиневу, Одеси та Ізмаїлу.

Дерожинський Матвій Леонідович – власник маєтку Тузори Орґеєвського повіту. Його володіння нараховували 1100 десятин землі, а господарство впевнено можна назвати багатогалузевим. На його землях вирощували виноград, фруктoві дерева, пшеницю, ячмінь, кукурудзу. Крім того, йому належали горілчаний і цегляний заводи, паровий та водяний млини. Власник займався сільським господарством на протязі майже 40 років. Віддаленість від великих міст губернії, погані дороги та значні витрати на перевезення свіжих фруктів спонукали господаря шукати нові шляхи підвищення продуктивності свого господарства. Тому в своїх володіннях Дерожинський М. налагодив виробництво сухофруктів за американською технологією та виробництво винно – кам'яної кислоти.

Значне місце в господарстві Дерожинського М. займало виноградарство, Дерожинський М. закупив і став вирощувати кращі сорти французького винограду. Багато подорожуючи, він знайомився з передовими технологіями практичного виноградарства та досягненнями в галузі виробництва вин. В результаті багаторічної наполегливої праці йому вдалося налагодити виробництво вина, яке за якісними та смаковими показниками не поступалося іноземним винам. Не залишилися поза увагою господаря й традиційні види сільськогосподарської продукції: на 110 десятинах землі вирощувалась пшениця, жито, кукурудза, більш ніж 100 десятин були зайняті під заливні луки, до 300 десятин було відведено під ліс³⁴.

Казимир К.Ф. – дворянин Сорокського повіту Бессарабської області, у власності якого знаходилися землі в Чернолевській економії (2,6 тис. дес.), зокрема орної землі – 2 тис. дес., сінокоосу – 122 дес., вигону – 45 дес., лісу – 450 дес., саду – 20 дес., городу – 10 дес., тютюнових плантацій – 10 дес. Крім того, дворянин займався скотарством, вирощуючи різноманітні породи худоби. В господарстві налічувалося близько 1200 голів овець (породи біла ногайська, біла чушка); успішно працював кінний завод, на базі якого розводили коней породи першерон, англійської, карабахів та інш.

Багато уваги господар приділяв також розвитку свинарства. Цікаво, що в господарстві було побудовано свинарник особливого типу, який являв собою будівлю з льохом для збереження кормів та особливим приміщенням для приготування їжі. І це ще не все. Господар Казимир К.Ф. славився на всю округу бджолами, пасіка складалась із кількохсот вуликів. За свідченнями господаря, його прибуток від землеробства дорівнював 48 тис. крб., скотарства – 6 тис., лісового господарства – 4 тис. крб³⁵. Господарство К.Ф.Казимира було добре відоме на весь край.

В Хотинському повіті було розташовано маєток Котюжани (1,7 тис. дес.), який належав дворянину К.Ф.Неметцу. Крім того, він орендував ще дві вотчини (3 тис. дес.) в тому ж повіті. Господарство спеціалізувалося на землеробстві: вирощувалась пшениця, буряк, ріпа. На землях свого маєтку дворянин-підприємець побудував паровий млин.

Під Бельцями знаходилась вотчина К.Леонарда (6 тис. дес.), яка спеціалізувалася на промисловому землеробстві та скотарстві. На землях того ж повіту в маєтку дворянки І.Бузня 2 тис. дес. було відведено під посіви, 1,2 тис. дес. – ліси, 360 дес. – ставки³⁶.

Проникнення к середині XIX ст. ринкових відносин в економіку Бессарабії спонукало до підприємницької діяльності місцевих представників дворянської верстви. Для цього у них були всі умови: величезні земельні площі, наймана робоча сила, кредитування та підтримка з боку уряду. Розвиток підприємництва у маєтках великих дворян йшов в напрямку впровадження механізованого виробництва продовольчого й товарного зерна; інтенсифікації галузей землеробства; пристосування тваринництва до потреб внутрішнього й зовнішнього ринків; в промисловій сфері – по лінії високоякісної переробки сировини.

На головні позиції в місцевій промисловості виходила переробка сільсько-господарських продуктів. Повсюдно в дворянських маєтках виготовляли сало, обробляли шкіри, виготовляли примітивне сукно. Частина продукції потрапляла в продаж. Зерно оброблялося на чисельних борошномельних млинах та крупорушках.

Роль бессарабського дворянства в підприємницькій діяльності поступово зростала, дворяни брали участь у страховій справі, будівництві залізниць, промисловості, будівництві, банківській справі. В сільській місцевості досить швидко розвивалася борошномельна справа, що зумовлювалось спеціалізацією краю на торговому зерновиробництві. У 20-х р. XIX ст. в Бессарабії налічувалось близько 3 тис. млинів, а наприкінці 50-х – більше ніж 6 тис.; особливо велика їх кількість була зосереджена в дворянських господарствах Аккерманського, Орґеєвського, Кишинівського і Бендерського повітів. Чому в організації промислових підприємств брали участь дворяни, вдало пояснював Журавський. «Поміщики, – зазначав він, – переважно виробники: вони володіють головною і найважливішою сумою приватного майна – землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитних установах вони завжди можуть мати в своєму розпорядженні величезні капітали задля початкової організації закладів, та й організувати ті заклади легше їм через те, що вони використовують власні матеріали і робітників»³⁷.

Потрібно визнати, що в історії дворянських родин заняття підприємництвом були досить поодинокими випадками, епізодичним явищем. Більш характерною була задача в оренду земельних, лісних та інших угідь, нерухомості в містах, кошти від яких частіше за все витрачалися на побутові потреби, придбання коштовностей, меценатство. Більша частина дворян віддавала перевагу невиробничім джерелам прибутку, рідко роблячи підприємництво своїм основним заняттям.

Певні уявлення щодо кількісного складу промисловців України дають списки підприємців, вміщені в «Списке фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.». До нього занесено 645 осіб, які володіли підприємствами. На жаль, майже жоден з дослідників, які вивчали проблеми формування буржуазії в Україні, не наводять жодних відомостей про Бессарабію. Складається уява, що такої області, а згодом губернії взагалі не існувало. Крім того, деякі з дослідників подають нам занадто великі цифри щодо участі дворян у промисловому підприємстві, що не стикується з загальноросійськими даними. Так, дослідниця Лазанська Т.І. вважає, що за соціальним складом серед промисловців українських губерній перевагу мали дворяни – 40,5%³⁸.

У 1827 р. всім дворянам імперії, і спадковим і особистим, які не знаходилися на державній службі, було надано право записуватися до купецьких гільдій,

займатися торгівлею, мати фабрики та заводи в містах, а особистим дворянам, крім того, дозволялося займатися ще й дрібним товарним виробництвом без запису до гільдії. Документи, які є в нашому розпорядженні, свідчать, що певна частина бессарабських дворян використовувала це право. Вони купляли купецькі свідоцтва і займалися торгівельно-промисловою діяльністю. Наприклад, в списках торговців м. Кишинєва за 1842 р. серед купців 3-ї гільдії записано генерал-майора Черемісінова, який мав власний скляний завод (виготовляв скло для вікон) і торгіву крамницею для продажу своєї продукції. Підполковник Зубков, губернський секретар Недсикович також були приписані до цієї групи і займалися торгівлею дровами³⁹.

На поступальний розвиток промислового виробництва в краї позитивний вплив справили наступні чинники. По-перше, це встановлення стабільної адміністративно-фінансової системи в межах Російської держави, що гарантувало безпеку для вкладення капіталів в економіку краю. По-друге, швидкі темпи господарського освоєння краю, з подальшим розвитком землеробства, поглибленням розподілу праці, розширенням внутрішнього ринку. Не останню роль відігравала протекціоністська урядова політика, підтримка місцевої промисловості і підприємців. Центральний уряд неодноразово направляв місцевим губернаторам запити з Міністерства фінансів щодо можливості розширення промисловості в краї.

Однак існувала низка факторів, які стримували а іноді і гальмували ці процеси. Це панування феодальних відносин, що стримувало вільний розвиток капіталістичного ринку; негнучкість бюрократичної системи централізованої монархічної влади; відсутність налагодженої системи банківських кредитів; неосвіченість більшої частини населення, відсутність достатньої кількості спеціалістів; відсутність сприятливих природничих умов для промислового виробництва, зокрема мінеральної сировини й палива.

В середині XIX ст. в краї з'являються перші дворянські мануфактури, переважна частина яких спеціалізувалася на переробці сільськогосподарських продуктів (винокурні, пивоварні, салотопні та ін.). На цих підприємствах використовувалася примусова праця царан. Можна виділити декілька категорій мануфактур. До першої категорії відносяться мануфактури, на яких, крім використання праці найманих робітників, застосовувалися технічні прилади та існував розподіл праці. Це підприємства по переробці тютюну, виробництву тканин, шкіри, цегли тощо. Наприклад, кишинівська мануфактура дворянина П.Галані, яка відкрилася у 1828 р., виготовляла тканини, у виробництві яких були задіяні близько 160 працівників. На текстильному підприємстві дворянина Д.Георгіу в Кишинєві працювало близько 120 робітників. До другої категорії відносилися невеликі мануфактури, з обмеженою кількістю найманих робітників. Це виноробні заводи дворянина Катаржі в с. Вертюжани Сорокського повіту (36 робітників), поміщика Макаренко в с. Васанауци Сорокського повіту (14 робітників), князя Стурдзи в с. Тарасівці Хотинського повіту (21 працівник), дворянина Добровольського в містечку Ганчешти Кишинівського повіту (25 робітників) та інші⁴⁰.

В першій половині XIX ст. в Бессарабії спостерігався наступний розподіл: винокурне виробництво зосереджувалося в Хотинському, Оргєєвському та Сорокському повітах й належало дворянам (Манук-бей, Гамалея, Чугурян, Черкез, Катаржи, Мелеги, Крупенський, Лишин, Гордєєва); салотопні існували майже у всіх міста (м. Аккерман, салотопня дворянина О.Баласа, м. Нові Каушани – генерал-майора Понсе)⁴¹.

За обсягом виробництва та чисельністю робітників на першому місці стояли вовномийні підприємства. Так, у Тирасполі власником найбільшої був князь Ю.Гагарін – дворянин-підприємець і великий землевласник. В цілому ж у першій половині XIX ст. в Бессарабії було ще мало мануфактурних підприємств.

З найбільш відомих мануфактурних закладів краю, що належали дворянам у пореформений період, потрібно назвати: скляний завод генерал-майора Черемисінова (Кишинівський повіт), цукрові заводи княгині Мурузи та дворянина Гамалєї (Аккерманський повіт), приватні друкарні дворян Попова та Дездериєва (Кишинів)⁴².

Аналіз наведених фактів свідчить про те, що в цей період знатні дворянські роди Бессарабії відігравали провідну роль в соціально-економічному розвитку регіону. Незважаючи на консерватизм основної маси дворянства, деякі з них намагалися якомога швидше пристосувати свої господарства до нових ринкових умов. В процесі зростання товарності сільськогосподарської продукції дворянство краю в пошуках підвищення прибутковості своїх маєтків вводило прогресивну багатопільну систему землекористування, нові технічні культури, сільськогосподарські машини. Раніше, ніж в центральних губерніях імперії бессарабське дворянство починає використовувати найману робочу силу. Поміщицькі господарства шляхом товаризації землеробства і скотарства втягувались у товарно-грошові відносини. Продукція дворянських господарств займала панівне становище на внутрішньому ринку.

Внутрішня організація дворянських економік цілком залежала від характеру господарства. Більшість дворян-землевласників поступово відходила від управління і взагалі від сільськогосподарських справ. Менша частина здійснювала безпосереднє керівництво основними виробничими процесами. Це – дворяни – підприємці, які посідали все помітніше місце в аграрному секторі України.

Дворянство як стан в першій половині XIX ст. відігравало надзвичайно важливу роль у господарському житті регіону та країни в цілому. Дворяни, як неоподаткована суспільна верства населення, виступали як привілейований стан, на якому трималася господарська система держави. Саме дворяни були найбільшими землевласниками. Крім того, в багатьох поміщицьких маєтках здійснювались різноманітні форми підприємницької діяльності, спрямовані в основному на переробку продуктів рослинництва та тваринництва з метою збуту на зовнішніх та внутрішніх ринках держави безпосередньо самим власником або через закупників продукції.

Характерною рисою для Бессарабії середини XIX ст. був той факт, що місцеве дворянство видало зі свого середовища більшість великих підприємців краю, з яких пізніше формувалася промислова та сільськогосподарська буржуазія краю. Історичні традиції та пануючі позиції дворянства, які були зумовлені його особливим в порівнянні з іншими станами положенням земельного власника, сприяли тому, що галузі господарства, які були пов'язані з обробкою сільськогосподарської продукції, в значній мірі опинилися в руках дворян.

Бессарабське дворянство генералізувало нові тенденції в розвитку продуктивних сил краю в дореформений період: вводило багатопільну систему землекористування, нові технічні культури, сільськогосподарські машини,

шляхом товаризації землеробства і тваринництва сприяло витісненню залишків феодально-кріпосницької і поширенню нової капіталістичної системи.

-
- ¹ *Берг Л.* Бессарабия. Страна – люди – хозяйство. – Петроград, 1918. – С.148.
 - ² История народного хозяйства Молдавской ССР (1812–1917) / Отв. ред. Я.С.Гросул. – Кишинев, 1977. – С.26.
 - ³ *Анципов И.А.* Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX в.: Социально-экономический очерк. – Кишинев, 1996. – С.42.
 - ⁴ Измаильский цынут. – Аккерман, 1899. – С.500.
 - ⁵ Там само. – С.515–521.
 - ⁶ Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). – Ф.134 – Оп.1. – Спр.88. – Арк.301–302; Спр.124. – Спр.841; Ф.37. – Оп.2. – Спр.1362. – Арк.1–2.
 - ⁷ Там само. – Ф.122. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1, 104.; Спр.7. – Арк.35–36.
 - ⁸ *Оганян Л.Н.* Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века. – Часть I. – Кишинев, 1974. – С.49.
 - ⁹ *Абакумова-Забунова Н.В.* Русское население городов Бессарабии XIX в. – Кишинев, 2006. – С.143.
 - ¹⁰ *Дараган М.* Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI, – Ч. 3. Бессарабская область. – СПб., 1849. – С.105.
 - ¹¹ Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812–1900). Отв. Ред. М.П.Мунтян. – Кишинев, 1982. – С.47.
 - ¹² Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.48.
 - ¹³ *Гибескул Н.В.* Тирасполь. (Очерки из истории) // Исторический альманах Приднестровья. – 1999. – сентябрь. – С.44.
 - ¹⁴ История Молдавской ССР: в 2-х т. – Том 1 / Под ред. Л.В.Черепнина, Я.С.Гросула, Ю.И.Иванова и др. – Кишинев, 1965. – С.381–382.
 - ¹⁵ Истории Молдавии / Под ред. А.Д.Удальцова, Л.В.Черепнина. – Том 1. – Кишинев, 1951. – С.328.
 - ¹⁶ *Жуков В.И.* Города Бессарабии. 1861–1900 гг. (Очерки социально-экономического развития). – Кишинев, 1975. – С.65.
 - ¹⁷ НАРМ. – Ф.37. – Оп.2. – Спр.1567. – 1585; Ф.3. – Оп.1. – Спр.446.
 - ¹⁸ Там само. – Ф.37. – Оп.2. – Спр.117. – Арк.2; Спр.788. – Арк.1–2.
 - ¹⁹ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. – С.475.
 - ²⁰ Статистическое описание Бессарабии. – СПб., 1899. – С.92.
 - ²¹ *Анципов И.А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1981. – С.126–127.
 - ²² *Крупенский А.Н.* Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812–1912. К столетнему юбилею Бессарабии. – СПб., 1912. – С.37.
 - ²³ *Жуков В.И.* Города Бессарабии... – С.56–57.

- ²⁴ Свиньин П. Описание Бессарабской области. 1816 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т. VI. – С.185.
- ²⁵ Райнов Б. Очерк истории Килии. – Измаил, 2003. – С.38–39.
- ²⁶ Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів». – Ф.56. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.49.
- ²⁷ Бессарабия // Альманах. – М., 1903. – С.49.
- ²⁸ Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке. (Этнические и социально-демографические процессы). – Кишинев, 1979. – С.40.
- ²⁹ Андрусов И.А. Система земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год. – Кишинев, 1966. – С.268.
- ³⁰ Андрусов И.А. Русское население Бессарабии... – С.8–9.
- ³¹ Бессарабия // Альманах... – С.361.
- ³² Гросул Я.С. Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861–1905). – Кишинев, 1972. – С.349.
- ³³ История Молдавской ССР: в 2-х т. – Том 1/ Под ред. Л.В.Черепнина... – С.387–388.
- ³⁴ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1895 г. – СПб., 1895. – С.440.
- ³⁵ НАРМ. – Ф.142. – Оп.1. – Л.50. – арк. 8.
- ³⁶ Бертенсон В. По хозяйствам юга России (Бессарабская губерния)// Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1902. – № 5-6. – С.77,86.
- ³⁷ Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч.III. – С.2
- ³⁸ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: (На матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С.74.
- ³⁹ НАРМ. – Ф. 75 – Оп. 1. – Спр.1033 – Арк. 20–48.
- ⁴⁰ Крупенский А.Н. Краткий очерк о бессарабском дворянстве... – С.51.
- ⁴¹ Жуков В.И. Города Бессарабии... – С.70–72.
- ⁴² Юбилейный _сборник Кишинева, 1812 – 1912 гг., ч.1. – Кишинев, 1912. – С.139.